

Seljuk türkmenleriniň döwründe döredilen eserler

Category: Kitapcy, Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Seljuk türkmenleriniň döwründe döredilen eserler SELJUK
TÜRKMENLERINIŇ DÖWRÜNDE DÖREDILEN ESERLER

■ Ylmy we edebi eserler

Geliň indi, Seljuk türkmenleriniň döwründe döredilen käbir eserlerdäki miniatýura nusgalary hakynda gürrüň edeliň!

Häzirki Türkmenistan topragynyň içinde ýerleşen şäherlerde döredilendigi anyk görkezilýän Seljuk türkmenleriniň döwrüniň miniatýuraly golýazmalary barada maglumat tapmak kyn. Ýöne, ölkämiziň çäkleriniň daşynda döredilen türkmenleriň musulmançylyk döwrüne degişli, şonuň ýaly-da, Seljuk türkmenleriniň döwrüne degişli maglumatlyk nusgalar hem bar. Edebiýatlarda XIII asyrdan öňki, has anygy XII asyryň soňuna çenli bolan döwürlerden, hiç bir miniatýuraly nusganyň biziň zamanymyza gelip ýetmändigini ýazylýar.

Seljuk türkmenleriniň suratkeşliginde teswir ediliş usuly örän sadalygy bilen tapawutlanypdyr. Miniatýuralarda tebigy sazlaşygyň aýdyňlygy, şekilleriň we zatlaryň gymmatynyň ägirtligi, ýagty we güneşli reňklilik häsiýeti anyk görünýär. Bu döwre degişli, bilinýän iň irki miniatýuralaryň biri Türkmenleriň Zeňniler atabegliginiň hökümdary Nureddin Arslan şa I emri bilen Mosulda ýazylyp suraty çekilen, ýunan (grek) ýazary Johannes Grammatikosyň (ýa-da Pseudo Galenosyň) «Kitab al-Tirýak» («Zähre garşy dermanlar kitaby») atly eseridir. Eser hekim Andromakosyň başdan geçirmeleri hakynda gürrüň berýär. Bu eseriň XII asyra degişli iki göçürme nusgasy bardyr. Bu eseriň Parižiň Milli kitaphanasynda saklanylýan göçürmesinde «1199-njy ýyl» diýlip sene görkezilipdir. Türkiýeli alym Gönül Öneý eserdäki miniatýuralarda köşkdäki emeldarlar, hatynlar tutuşlaýyn Seljuk türkmenleriniň

sungatydyr hünärmentçilik senetlerindäki duş gelyän äheňlerdir şekillerde şekillendirilendigini, saraý-köşkde ýa-da bagbakjada aýbogdaşyny gurap, elinde bada tutup oturan sakgally hökümdaryň we daş-töweregini dolduran hatynlaryň şekilleriniň Seljuk türkmenleriniň Eýrandaky seljuklaryň «minai» keramikalarynda görülýän äheňleri dowam etdirýändigini ýazýar. Ýene-de Mosulda döredilen, «Kitab al-Tirýak» eseriniň Wenanyň Milli kitaphanasynda saklanylýan, XIII asyra degişli göçürmesindäki miniatýurada aw-şykar edilişi we köşki-saraýyň durmuşy hakyndaky sahnalar, atly hatyn hem-de erkek adamlaryň sudurlary seljuklaryň köne döwür dokuz oguzlaryň, uýgurlaryň äheňleridir şekilleriniň ulanylmagynda şekillendirilipdir. Miniatýuralary köne uýgur äheňini ýatladýan Seljuk türkmenleriniň başga bir ähmiýetli golýazmasy, iki jiltli Stambulyň Millet kitaphanasynda bar bolan, 1218-19-njy ýyla degişli «Kitab el-Aghani» («Aýdymlar kitaby») eseridir. Ondaky miniatýuralarda bu äheňleri anyk görmek mümkindir. Eseriň asyl nusgasy X asyrda, Ebul-Ferej Yspyhany tarapyndan, ýigrimi jilt görnüşinde Bagdatda ýazylypdyr. 1218-19-njy ýylda Mosulda ýazylandygy güman edilýän ýeke-täk nusganyň diňe alty jildi saklanyp galypdyr. Olar dürli ýerlere dargadylypdyr we gymmatly golýazmalary ýygnaýyş merkezleriniň birtoparynda saklanylýar. Eseriň 17-nji we 20-nji jiltleri ýokarda ýazyşymyz ýaly, Stambulyň Millet kitaphanasyndadyr (Feýzullah Efendi 1565-1566). Beýleki üç jildi Müsüriň Kahire Milli kitaphanasynda, ýene bir jildi Kopengageniň Korollyk kitaphanasynda saklanylýar. Bu alty jildiň sahpalaryndaky miniatýuralaryň birinde, hökümdar döwlet emeldarlary bilen birlikde içgiler içip, meýlis gurap otyrka, başgalarynda ok-ýaýly otyrka, aw awlap, şikarda gezip ýörkä, atyň üstünde otyrka, köşk hatynlary tans edip, oýun oýnaýarkalar, ýene birinde, saz gurallaryny çalyp, ýuwnup, ardynyp durkalar şekillendirilipdir. Olarda, tagt, aw, güýmenje sahnalary, şonuň ýalyda köşki-saraý bilen baglanyşykly şekiller teswirlenipdir.

Golýazmanyň 17-nji jildinde ýerleşen we şu kitapda görkezilen miniatýurada Seljuk türkmenleriniň atabegi Badreddin Lulu köşk

emeldarlary bilen, elinde ýaýy we oky tutup otyr, onuň depesinde iki sany melek suratlandyrylypdyr. Şekilleriň tegelek dolgun ýaňakly ýüzleri, çekilen gözleri, kiçeňiräk agyzlary we uzyn saçlary bolmak bilen olar Seljuklar döwriň türkmen suratkeşlik senetlerinde görülyän şekil nusgalaryna meňzeýär. Bu suratlar şol döwürde Seljuk türkmenleriniň belli bir miniatýura äheňiniň-ýolunyň bolandygyny görkezýär.

XII-XIII asyrlarda Anadoly ülkesinde döredilen miniatýuralaryň hem örän azdygy nygtalýar. Bilinýän iň irki taryhy nusgalar, şu günlerki, Maşatdaky Ymam Ryza Güzergähinde saklanylýan Dioskoridesiň «Materia Medika» atly eseriniň göçürilen golýazmasyndadyr. «Kitab el-Hasä'is» atly bu eser, Türkiýe topraklarynda özleriniň beglik şekilindäki türkmen döwletini guran Artyk begiň neberelerinden emir Nejmeddin Alp (1152-1176) üçin Mihran ibn Mansur tarapyndan köne siriýalylaryň dilinden arapça terjime edilipdir. Ol XII asyrdan Maýafarikiinde (Silwanda) ýazylypdyr. Maşatdaky Dioskoridesiň golýazmasy 284 warak-ýaprakdan ybarat bolup, 284 haýwanyň we 677 ösümligiň suraty bilen bezelipdir, olaryň siriýa dilindäki atlary hem bezegli berlipdir.

Dioskorides takmynan miladydan soňky II asyrdan Kilikýada, Anazarbada doglan bir hekim-lukmandyr. Onuň «Materia Medika» atly eseriniň ilkinji 520-nji ýylda döredilen miniatýuraly nusgasy Wena Milli kitaphanasysynda saklanylýar we ol Wizantiýalylaryň döwrüne degişlidir. Bu eseriň dürli yslamyýet döwürlerinde terjime edilen 13 terjimesiniň bardygyny bilinýär. Onuň üçüsi Stambulda Süleýmaniýe kitaphanasysyndadyr (№3702, 3703, 3704), ikisi Topkapy Saraýynyň muzeýindedir (Ahmet III, 2127, 2147), beýlekileri bolsabaşga ýurtlaryň muzeýlerindedir. Dioskoridesiň Seljuklar döwriň golýazmalarynyň hatdaty Behnam ibn Musa ibn Ýusup Mosulydyr.

Ol nakgaş biziň pikirimizçe yrakly türkmenlerden bolmaly. Topkapy Saraýysynda saklanylýan (hazyna 841) «Warka we Gülşar» dessanynyň mesnewisi Seljuk türkmenleriniň miniatýura sungatynyň hakyky gymmatly hazynasydyr. Aslynda VII asyrdan ýaşap geçen bir arap şahyrynyň hekaýatyndan özen alan bu eser, XI asyrdan Aýýuky atly bir kişi tarapyndan parsça ýazylyp,

Gaznaly türkmenleriniň soltany Mahmyda gowşurylypdyr. «Warka we Gülşa» dessanynyň mesnewisi şol eseriň XIII asyryň başynda Konýada göçürilen, 70 warakdan ybarat, suratlar bilen bezelen parsça golýazmasydygy ýazylýar. Onuň 71 miniatýurasy bar. Miniatýura suratlar kitapdaky ýazgylaryň içinde ýerleşdirilip, inçe bir çarçuwa bilen gurşalypdyr. Olarda ynsan şekilleri-de, atlardyr haýwanlaryň şekilleri-de berlipdir. At, towuk, horaz, aždaha, towşan, tilki, pişik, syçan ýaly haýwanlar hereketli görnüşde berlipdir, şekil sudurlarynyň töwereginde mowzuga degişli bolmadyk bezegler bilen doldurylypdyr. Olar umumylykda köl, äheňleşdirilen agaç, örän iri nar miweleri, gül şahalary ýaly tebigy şekillerdir. «Warka we Gülşa» dessanynyň miniatýuralaryny Seljuk türkmenleriniň döwrüniň saraý-köşgüniň durmuşyndan, şonuň ýaly-da, göçüp-gonup ýören türkmenleriň ýaşaýyş-durmuşyndan, ildeşlerimiziň urp-adatlaryndan, köne döwür ýol-ýörelgelerinden habar berýän suratlar hökmünde ähmiýetlendirmek mümkin. Olardaky sazlaşyk gadymy türkmenleriň, Merkezi Aziýalylaryň, eýranlylaryň, çynlylaryň, hindileriň sungatynyň täsiri ýeten ülnüleri bilen Seljuk türkmenleriniň şekil-sudur sungatynyň kybaplaşygyna ýugrulypdyr. Ol suratlarda entek Seljuklaryň döwründe ulanyşda bolan yslamyýetden ozalky döp-dessurlar, ýörelgeler hem görünýär.

Aşyklar Warka bilen Gülşanyň mazarlarynyň başynda görünýän, ýüzleri işlenen Hezreti Muhammet pygamberiň (s.a.w.) we Dört Çarýarlaryň suratlary yslam dünýäsinde bilinýän iň irki nusgalardyr.

Seljuklar döwrüniň çadyr öýleriniň suratlandyrylmalaryna, güýmenje sahnalaryna, wepat bolanlaryň jaýlama, gömülme adatlaryna, egiňişiklerine, binagärlik şekillerine we tebigat şekillerine berlen ähmiýetlilik ildeşlerimiziň gymmatly miraslarynyň geçmişden gelen şaýatnamalary bolup durýarlar. Bu eseriň miniatýuralarynda gadymy suratkeşligimizden gözbaş alyp gaýdýan, tegelek ýüzli, uzyn örülen saçly, badam gabakly, çekilen gözli, keman gaşly, kiniwanja agyzly şekil tipleri görünýär. Reňkli çapan-donlar geýen sudurlar hereketli suratlandyrylypdyr. Olarda, esasan gyzyň, mawy, gara reňkler

ulanylypdyr. Olardaky şekillere meňzeş sudurlary Seljuklar döwriň «Minai» külalçylygynyň eserlerinde görmek mümkindir. Anadolydaky Seljuk türkmenleriniň döwletiniň paýtagty bolan Konýa bilen baglanyşdyrylýan kitaba çekilen suratlar hakyndaky maglumatlary, Möwlana Jeleddin Rumynyň (ölümi 1273 ý.). «Mesnewi» eserinde şeýtanyň ýaradylyşy hakynda ýazanynda, käbir resimlerdir suratlar çekilen nusgalardan hem almak mümkin. Gürüňi edilýän ol suratlar XIII asyrdan Konýada bar bolan miniatýuralar bolmaly.

Dünyä meşhur miniatýuraly eserleriň biri, el-Jeziri tarapyndan ýazylan, gysgaça «Otomata» atlandyrylan, mehaniki we awtomatik enjamlary barada ylmy maglumatlary berýän we olaryň işledilişini öwredýän «Kitab fi-Marifat el-Hiyel el-Hendesiye» («Geometriki we mehaniki oýlap tapyşlaryň kitaby») atly, Topkapy Saraýynyň muzeýinde saklanylýan eserdir. Kitapdaky miniatýuralar Seljuklaryň döwründe gurlan Türkmenleriň Artykogullary begliginiň zamanynyň iň ajaýyp nusgalarydyr. Eser, Artyklar neberesiniň beglik şeklidäki döwletiniň emiri Nasreddin Mahmydyň emri bilen Diýarbekirde (Amidde) 1200-1222-nji ýyllar aralygynda ýazylypdyr. Eserdäki suratlar çarçuwasyzdyr we suratlardaky keşpler tegelek ýüzli, uzyn saçly hem-de uzyn egin-eşikli Seljuk türkmenleriniň äheňindäki şekillerdir. «Otomata» eseriniň dürli muzeýlerde saklanylýan we dürli döwürlerde göçürilen 14 sany arapça golýazmasynyň bardygyny bilinýär.

Edebiýatlarda miniatýura sungatynyň Seljuklar döwründen has soňky döwürlere degişli Aziýa kytasyndaky kämilleşme ugurlary bolsa, umumylykda döwletleriňdir hanedanlyklaryň atlary bilen baglanyşyklylykda berilýär.

Kakajan BAÝRAMOW,

A.ALMÄMMEDOW. Şekillendiriş we heýkeltaraşlyk sungaty